

Súčasný slovenský jazyk – praktická lexikológia I.

Prednáška 10

Syntagmatické vzťahy lexikálnych jednotiek

Paradigmatika a syntagmatika sú dva základné aspekty všetkých jazykových jednotiek, teda aj lexém. Paradigmatické vzťahy sa podľa Encyklopédie jazykovedy (1993, s. 315) definujú ako „vzťahy, ktorými sú spojené jazykové jednotky v systéme jazyka na základe formy, obsahu alebo obidvoch stránok zároveň.“ Tieto vzťahy sa reflektujú pojmom paradigmatická motivácia. Na druhej strane syntagmatické vzťahy sa týkajú konkrétnych prehovorov (v sfére reči, parole). Názov syntagmatika je úzko spätý s pojmom syntagma. Syntagma je základná jednotka, útvar v reči, v ktorom sa prejavuje „spolužitie“ medzi minimálne dvoma plnovýznamovými jazykovými jednotkami a práve na úrovni syntagmy uvažujeme o spájateľnosti lexikálnych jednotiek.

Spájateľnosť (kolokabilita) je schopnosť LJ spájať sa s inými LJ tak, aby sme dostali zmysluplnú, gramaticky správnu a štylisticky adekvátnu výpoveď. Spájateľnosť sa primárne týka lexie a až sprostredkovane lexémy, porov. vety:

Pavol Demitra si zlomil prst. (násilím, tlakom porušiť, rozdeliť)

Jana zlomilo v páse. (zohnúť, ohnúť, prehnúť: zlomiť dievča v drieku)

Fínov sme zlomili až v poslednej tretine. (premôcť, prekonať, zdolať: zlomiť nepriateľa)

Správa ho celkom zlomila. (duševne oslabiť, podlomiť: väzenie ho nezlomilo)

Terminologicky rozlišujeme kolokabilitu (porov. vyššie) a **kolokáciu**. Kolokácia je konkrétne spojenie dvoch alebo viacerých LJ: *upravená hlásateľka, futbalista fauluje*.

Jestvujú viaceré činitele, ktoré ovplyvňujú spájateľnosť:

1. **Morfologické činitele.** Ide o vplyv slovnodruhovej alebo gramaticko-sémantickej príslušnosti lexie. Napr. základné číslovky od 5 vyššie sa spájajú so substantívami v gen. pl. (*jeden človek – päť ľudí*); vlastnostné príslovky sa spájajú len so slovesami (*ísť rýchlo*); okolnostné príslovky sa spájajú so slovesami aj substantívami (*cestovať domov, cesta domov*).
2. **Sémantické činitele** sú v rámci kolokability najdôležitejšie. Ide o prítomnosť spoločného sémantického prvku, napr. *piť vodu* so spoločným komponentom [tekutina], **piť koláč* bez spoločného komponentu [tekutina].
3. **Štylistické činitele** ovplyvňujú kolokabilitu v závislosti od štylistickej príslušnosti slova. Porov. štylistickú platnosť viet:

O čom prednášal profesor?

O čom hovoril profesor?

O čom kecal profesor?

Ďalší príklad: historickou tradíciou je daná spájateľnosť prídavného mena meruôsmym (*meruôsmym rok 1848*).

Typy spájateľnosti

(a) koligácia (morfo-syntaktická spájateľnosť – valencia)

Týka sa všetkých sloves a niektorých adjektív a substantív: ide o schopnosť sloves (ako predikátorov) spájať sa so substantívami a adverbiami vo funkcii tzv. argumentov: *pomáhať komu, hovoriť čo*. Valencia sa týka aj niektorých adjektív (*závislý od čoho, predurčený na čo, zameraný na čo*) a substantív *koláč* v tvare *hviezdičky*, *človek* vo funkcii

manažéra, honorár vo výške 1000 korún, námestie plné ľudí, prsteň vysokej hodnoty; film pre pamätníkov, domov dôchodcov, čaj o piatej

(b) **kolokabilita (sémantická spájateľnosť)**: Je to informácia o tom, aké sémantické príznaky musí mať slovo B syntakticky spojené so slovom A. V týchto prípadoch ide o sémantickú spájateľnosť alebo sémantické obmedzenia na spájateľnosť slova A (porov. vyššie).

Kolokačná kompatibilita a inkompatibilita

V súvislosti s typmi spájateľnosti (týka sa to najmä sémantickej spájateľnosti) je dôležité vysvetliť pojmy **kolokačná kompatibilita** (zlučiteľnosť) a **kolokačná inkompatibilita** (nezlučiteľnosť). Kolokačne kompatibilné sú také lexémy, ktoré vytvárajú sémanticky plnohodnotnú syntagmu (v tomto momente sa do úvahy neberú básnické a celkovo umelecké texty): *lietadlo pristáva, loď pláva, kohút kikiríka* na rozdiel od inkompatibilných spojení **lietadlo rozmýšľa, *loď sa bije, *kohút telefonuje*.

Kontext a kotext

S uvedenými informáciami úzko súvisí aj pojem a termín kontext. **Kontext** je okolie, v ktorom sa vymedzuje sémantika alebo štýlová hodnota prvku; taká časť textu, ktorá je nevyhnutná na to, aby sme mohli určiť hodnotu prvku na pozadí iných prvkov použitých v texte; v odlišných kontextoch môže mať prvok rozdielny význam. Ešte jedna definícia: Kontext je taká časť textu, ktorá je nevyhnutná na to, aby sme vedeli určiť sémantickú alebo štylistickú hodnotu prvku na pozadí iných prvkov. Rozoznávame jazykový kontext a mimojazykový kontext (situácia, doba, tradícia – v tomto zmysle sa hovorí o kotexte, **kotext** = mimojazykový kontext). Napr. výpoveď *Dosky!* v závislosti od kotextu môže znamenať „Pozor, padajú dosky!“ alebo „Priviezli dosky, treba ich ponosiť do skadu.“ a i.

Typy kontextu

Možno uvažovať o týchto druhoch kontextu (vždy ide o kolokačnú kompatibilitu):

- **typický kontext**: *štekajúci pes, pokladnička blokuje*
- **atypický kontext**: *navoňavkovaný pes, pokladnička recituje*
- **neutrálny kontext**: *sediaci pes, pokladnička pije vodu*

Pre charakteristiku lexém sú dôležité typické a atypické kontexty. **Typický kontext** predstavuje použitie lexémy vo zvyčajnej syntagme; vysoko frekventovaná kolokácia, ktorá výstižne vystihuje význam jedného z komponentov: napr. *kvetina vonia, kvitne, rastie; pes šteká, pes hryzie*. Lexémy v typických kontextoch ako keby potvrdzovali, zvyrazňovali svoj vlastný lexikálny význam (porov. *kuchár varí, chyžná upratuje, študent sa učí, profesor prednáša*). Pojem typického kontextu je dôležitý aj v lexikografickej praxi. V slovníkoch sa totiž na exemplifikáciu využívajú predovšetkým typické kontexty slov. Porov.:

kopec

1. (menší) vrch, vyvýšenina: *strmý, mierny kopec, okrúhle kopce, vyjsť na kopec*
2. svah, breh, vrch: *motor dobre (ne)ťahá do kopca, hore kopcom*

matka

1. žena vo vzťahu k svojmu dieťaťu; rodička: *mnohodedná, nastávajúca matka, láskavá, starostlivá matka; stať sa matkou; starostlivosť o matku a dieťa; stará matka vo vzťahu k vnúčaťu; slobodná matka bez zákonného manžela; pren. kniž. duchovná matka; náb. Matka Božia Bohorodička*

otec

1. muž vo vzťahu k svojmu dieťaťu: *starostlivý otec; je celý po otcovi podobá sa mu; starý otec vo vzťahu k vnúčaťu; pren. kniž. duchovný otec (revolúcie); náb. nebeský Otec*

Na druhej strane **atypický kontext** je nezvyčajne kontextové použitie daného slova: napr. *navoňavkovaný pes*, *nadávací profesor*.

Ďalšie pojmy a termíny

Kolokačná paradigma je trieda prvkov, s ktorými sa daná LJ obvykle a zmysluplne spája. Ide o extenzionálne vymedzenie, teda o výpočet prvkov.

Kolokačná potencia je rozsah kolokačnej paradigmy.

Monokolokabilné slová sú LJ, ktoré sa spájajú s obmedzeným počtom iných slov; sú to teda slová s minimálnou kolokačnou potenciou (v slovníkoch sú takéto jednotky často spracované s poznámkou *iba v spojení/obvyčajne v spojení*, napr. *roniť* (slzy), *oteliť sa* (o krave), *cválať* (o koňovi), *gágať* (o husi), *špúliť* (ústa, pery), *klikať* (očami, viečkami), *ceriť* (zuby), *frenetický* (potlesk).

Polykolokabilné slová sú také LJ, ktoré majú veľký kolokačný potenciál.

Kolokačnú paradigmu možno vymedziť aj intenzionálne, teda tak, že poukážeme na sémantické vlastnosti členov paradigmy:

Vymedzenie kolokačnej paradigmy:

extenzionálne		intenzionálne	
<i>raňajkovať</i>	párky chlieb s maslom šunku a chlieb	<i>raňajkovať</i>	„niečo jedlé“
<i>cestovať</i>	autom trolejbusom vlakom	<i>cestovať</i>	„dopravným prostriedkom“

Kolokačná pozícia

Kolokačnú paradigmu určujeme vždy s ohľadom na danú kolokačnú pozíciu. Kolokačná pozícia je zovšeobecnený syntaktický alebo morfológický status lexém tvoriacich kolokačnú paradigmu. Vo všeobecnosti možno rozoznávať ľavostranné a pravostranné kolokačné pozície (ľavo-, resp. pravostrannosť sa určuje na základe prototypovosti), napr.:

subjekt deja + *dohliadať* + objekt deja // adverbálne

(Mama) *dohliada* (na dcéru) (pri ceste).

Syntaktická motivácia

Za syntakticky motivované pokladáme také viacslovné pomenovania, ktoré obsahujú aspoň dva autosyntagmatické komponenty, t. j. komponenty vstupujúce do syntagmatických, resp. všeobecnejšie do syntaktických vzťahov, napr. *rehabilitačná sestra*, *konflikt záujmov*, *pena na holenie*, *dať príkaz*, *subjektívny slovosled*, *zdvihací most*, *Košická Nová Ves*, *Ústav pamäti národa*, *sediť na dvoch stoličkách*, *veľká ryba*, ale aj *nevedieť, kde je sever*. – *Karta sa obrátila*. – *Vtáka poznáš po perí a človeka po reči*.

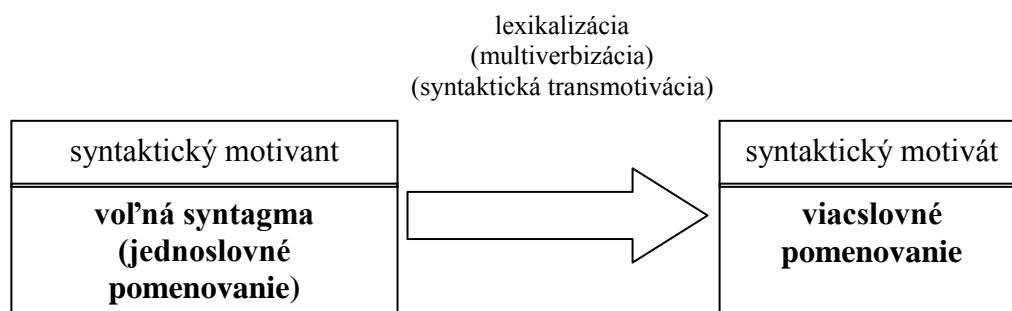
Tvorenie VP patrí medzi najproduktívnejšie nominačné postupy, pričom ich produktivitu je potrebné porovnávať s inými nominačnými postupmi, nie s produkovaním voľných syntagmatických spojení, ktoré sú pochopiteľne „produktívnejšie“, avšak stoja mimo lexikálneho systému.

Pojem/termín syntaktická motivácia explicitne vyjadruje, že takto chápané viacslovné pomenovania tvoria hraničnú, synkretickú oblasť medzi lexikou a syntaxou. Konštatovanie J. Furdíka (1994, s. 7) o lexikálno-syntaktickom synkretizme frazeologických jednotiek možno vzťahovať na všetky typy viacslovných, syntakticky motivovaných jednotiek (k typológii porov. ďalej). Podobne sa na túto skutočnosť pozerá J. Kačala (1997c, s. 95 – 96): „Viacslovnosť je výsledkom toho, že v ich stavbe sa projektuje syntagmatický vzťah, t. j. gramatický princíp jazyka. To značí, že viacslovné pomenovania ako jednotky slovnej zásoby chápeme ako výsledok súčinnosti slovnej zásoby a gramatiky, užšie syntaxe.“ Lexikalizáciou slovných spojení sa v jazyku posilňujú analytické črty na úrovni pomenovania, čo korešponduje s nárastom analytizmu v morfológii a v syntaxi (porov. Kačala, 1993, s. 18; Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 58, 60; DSZ, s. 251 n.).

Porovnanie syntaktickej motivácie a slovotvornej motivácie

V nadväznosti na základný metodologický postulát o centrálnosti slovotvornej motivácie pri analýze syntaktickej motivácie (ďalej SyntM) vychádzame z porovnania so slovotvornou motiváciou (ďalej SM). Podobne ako pri SM možno uvažovať o **prípade syntaktickej motivácie**. SyntM ako proces sa prejavuje rovnako ako pri SM, teda utvorením lexie. SyntM a SM sa odlišujú vo vzťahovej a vlastnostnej stránke, ako aj v spôsobe realizácie medzi motivantom a motivátom.

Z tejto diferencie vyplýva aj odlišný vzťah motivant – motivát. Slovotvorným motivantom môže byť jednoslovné a viacslovné pomenovanie, ako aj voľná syntagma (Furdík, 2004, s. 33), slovotvorným motivátom je jednoslovné pomenovanie: *diera* → *deravý*, *stará dievka* → *starodievocký*, *čierne oči* → *čiernooký*. Syntaktickým motivantom je prototypovo viacslovný komplex, najmä voľná syntagma (pri multiverbizácii aj jednoslovné pomenovanie), syntaktickým motivátom je viacslovné pomenovanie; porov. nasledujúcu schému, v ktorej sa uvádza prototypový syntaktický motivant:

Mnohé VP (najmä odborné termíny)¹ však nemajú formálny korelát v oblasti voľných syntagiem. V týchto prípadoch možno uvažovať o hypotetickom (imaginarizovanom) syntaktickom motivante, ktorý funguje rovnakým spôsobom ako hypotetický slovotvorný motivant pri analogickej slovotvorbe. Podstatou syntaktickej motivácie je to, že motivovaná je viacslovná lexéma jednotlivými svojimi zložkami a ich vzájomným vzťahom (Kuchař, 1963, s. 107).

Voľná syntagma sa mení na viacslovné pomenovanie v procese lexikalizácie. Lexikalizáciu chápeme napr. v zhode s Encyklopédiou jazykovedy (1993, s. 262) ako „proces, ktorým sa slovný tvar alebo konštrukcia stáva prvkom slovnej zásoby“. Zhodujeme sa tak s vymedzením J. Machača (1967, s. 142): „Proměnu slovního spojení vzniklého při pojmenovacím aktu ve víceslovnou lexikální jednotku, a to jak proces sám, tak i jeho výsledek, nazýváme lexikalizací.“ Proces lexikalizácie dotýka týchto skutočností (porov. 3.1.2): viacslovným komplexom sa pomenúva konvenčne ustálený, typovo vyhranený denotát (denotačný vzťah), viacslovný komplex sa vyznačuje pojmovo-obsahovou ustálenosťou, ktorá nemusí bezprostredne korelovať so súčtom významov komponentov (rôzna miera sémantickej transponovanosti), komponenty viacslovného komplexu sa vyznačujú rôznou mierou formálno-gramatickej obmedzenosti a ustálenosti.

Stotožňujeme sa s J. Machačom (1967, s. 142), ktorý pri úvahách o lexikalizácii viacslovných pomenovaní vychádza z predpokladu, že „na rozdíl od jednoslovných lexikálních jednotek jsou v podstatě všechny VLJ [viacslovné lexikálne jednotky, pozn. M. O.] nějak motivovány“. Istá „opatrnosť“ a relatívnosť citovaného konštatovania ktoré implikuje častica *v podstatě* a neurčité zámeno *nějak*, sa ozrejmuje v bezprostredne nasledujúcom výklade o stupnici viacslovných pomenovaní od opisných, explicitných jednotiek (typ *střední všeobecně vzdělávací škola*) k typom so synchronne zastretou motiváciou (napr. *modrá punčocha*, *zelený anton*, *mít za lubem*) (Machač, 1967, s. 142). Tento autorom spomínaný aspekt sa týka miery sémantickej transpozície, ktorá sa vzťahuje na štruktúrnú motiváciu.² Za dôležité považujeme zdôrazniť, že pojem syntaktickej motivovanosti odkazuje aj (resp. predovšetkým) na formálnosyntaktické stvárnenie viacslovného pomenovania³ (porov. aj koncept vnútornej syntaxe frazeologických jednotiek, Mlacek, 1972).

Miera priezračnosti syntaktických vzťahov medzi komponentmi viacslovných pomenovaní je diferencovaná. Všeobecne možno konštatovať, že syntaktické vzťahy medzi komponentmi viacslovných pomenovaní sú pomerne dobre čitateľné, a to aj pri frazémach, kde sa najväčšmi prejavujú rozličné typy obmedzení v porovnaní s voľnými syntagmami. Prostriedky a spôsoby vytvárania syntagiem, ako ich prehľadne uvádza J. Oravec (porov. pozn. 55), sú viditeľné aj vo viacslovných pomenovaniach. Túto skutočnosť presvedčivo dokazuje napr. aj J. Mlacek (1990), hoci takpovediac z druhej strany, keďže jeho pozornosť sa sústreďuje na analýzu slovného charakteru komponentov frazém. Autor napríklad poukazuje na vzťah medzi lexikálnou variantnosťou a väzbou nadradeného frazeologického komponentu; s ilustračnými príkladmi *roznášat' (rozvlácat'...) deň na nohách*, *vodiť (ťahat') niekoho za nos* a i.: „aj pri lexikálnej variantnosti nadradenej zložky sa väzba uchováva, ba práve ona je limitujúcim činiteľom tohto druhu variantnosti“ (Mlacek, 1990, s. 73). Všimá si aj realizáciu zhody ako ďalšieho zo spôsobov spájania slov do syntagiem. V prvom prípade, ktorý spomína J. Mlacek, síce zhoda naozaj nie je pre frazeologizáciu relevantná, keďže ide o úplne

¹ J. Dolník (2003, s. 153) uvádza príklad *génové inžinierstvo*.

² Vzťah pomenovania ako celku ku komponentom pomenovania.

³ Pod formálnosyntaktickou stránkou rozumieme v zhode s vymedzením J. Oravca (Oravec – Bajzíkova, 1986, s. 9, 12 a n.) prostriedky a spôsoby, prostredníctvom ktorých sa primárne vytvárajú syntagmy, sekundárne aj komplexnejšie syntaktické konštrukcie.

petrifikované jednotky typu *márnosť šedivá, márna sláva*. Aj keď v týchto prípadoch je fungovanie zhody redukované na minimum, do podoby jedného tvaru, konštatujeme síce na prvý pohľad zreteľný a elementárny, avšak dôležitý fakt, že zhoda sa realizuje aj v tomto jednom tvare (*márna sláva*, nie **márny sláva*). Ešte viditeľnejšia je zhoda v prípadoch, keď varirujúce elementy patria do rozličného rodu (príklady J. Mlacka: *Kameň by sa nad ním zľutoval*. – *Skala by sa nad ním zľutovala*). Zhodu možno explicitne pozorovať najmä v prípadoch, ak tvarové zloženie frazémy pripúšťa realizáciu paradigmatických foriem, resp. frazeologických variácií, napr. *morálna facka* – *morálnej facky* – *morálnej facke* – *morálnu facku* – *o morálnej facke* – *s morálnou fackou*.

Konštatovali sme, že prototypovým syntaktickým motivantom je reálna alebo hypotetická voľná syntagma, ktorá sa lexikalizovala, napr. *stará + mama* (voľná syntagma, t. j. dve samostatné lexie) → *stará mama* (viacslovná lexéma). Syntaktická motivácia je typom globálnej motivácie – motivantom je komplex dvoch (i viacerých) slovných jednotiek, ktoré do motivačného vzťahu vstupujú súčasne.

Rozdiel medzi viacnásobnou a globálnou motiváciou možno vysvetliť na nasledujúcom príklade. Viacnásobnú motiváciu chápeme ako možnosť viacerých alternatívnych motivačných vzťahov, napr. *hriešny* → *hriešnik*, *hriech* → *hriešnik*, *hrešiť* → *hriešnik*:

$Mn_1 \rightarrow Mt$ (*hriešny* → *hriešnik*)

$Mn_2 \rightarrow Mt$ (*hriech* → *hriešnik*)

$Mn_3 \rightarrow Mt$ (*hrešiť* → *hriešnik*)

Na rozdiel od viacnásobnej motivácie sa globálna motivácia nerealizuje ako motivačná alternatíva (v zmysle „aj tak sa dá, aj tak sa dá“), ale ako nutnosť zapojenia dvoch alebo viacerých komponentov:

$Mn_1 + Mn_2 \rightarrow Mt$ (*plávajúca + podlaha* → *plávajúca podlaha*).

Viacslovné pomenovania sa na úrovni formy neodlišujú od voľných syntagiem. Odlišnosti badať na funkčno-sémantickej úrovni. Formálne niet rozdielu medzi voľnou syntagmou *veselá mama* a viacslovnou lexémou *stará mama*. Kým v atributívnej syntagme *veselá mama* si obidve jednotky zachovávajú svoj nezávislý význam, v druhom prípade *stará mama* to tak nie je. Možno to dokázať napríklad tak, že členy atributívnej syntagmy transformujeme do podoby menného prísudku; touto operáciou vlastne „rozložíme“ syntagmu na jednotlivé časti: *veselá mama* → *mama je veselá*, *stará mama* → *mama je stará*. V prvom prípade sa význam nemení, stále pomenúvame mamu, ktorá sa vyznačuje istou vlastnosťou – konkrétne veselosťou. V druhom prípade sa však význam narúša, pretože *stará mama* vôbec nemusí byť *stará*. Z toho vyplýva, že viacslovné pomenovanie *stará mama* nemá význam jednoducho zložený z významov svojich komponentov *stará + mama*; ide o novú sémantickú kvalitu, ktorá vzniká interakciou syntagmaticky spätých komponentov v komunikácii (o sémantickej transponovanosti VP porov. ďalej).

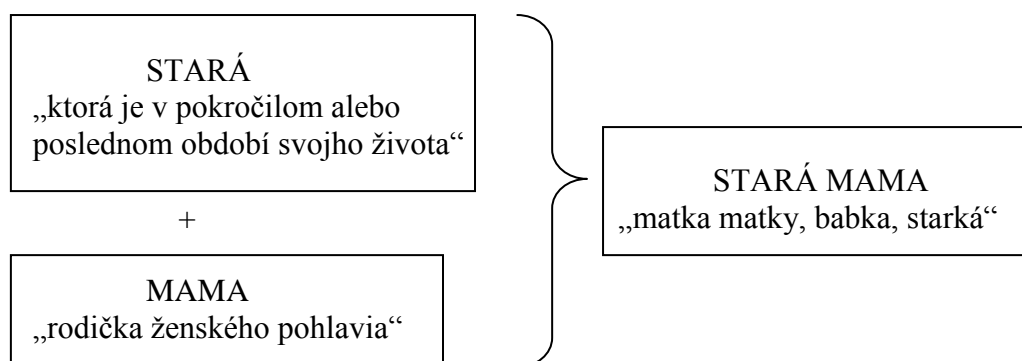
Vyjadrenie „pôvodom samostatné lexémy sa stávajú komponentmi viacslovného pomenovania“ možno znázorniť takto (F – forma, V – význam, L – lexia, VP – viacslovné pomenovanie, K – komponent):

úroveň formy: $[F_1] + [F_2] \rightarrow [F_1 + F_2]_{VP}$

úroveň významu: $[V_1] + [V_2] \rightarrow [V]_{VP}$

úroveň lexie: $[L_1] + [L_2] \rightarrow [K_1 + K_2]_{VP}$

Alebo:

Pri porovnaní SM a SyntM ďalej zisťujeme, že slovotvorne aj syntakticky motivované pomenovania sú sekundárne, zakladajú sa na elementárnejších jazykových jednotkách – slovotvorne motivované pomenovania (derivatémy) na morfémach, resp. morfématických komplexoch, syntakticky motivované pomenovania na slovách. V porovnaní s jednoslovnými lexémami ako celkom (a teda aj v porovnaní s derivatémami) pomenúvanie prostredníctvom viacslovných jednotiek sa uskutočňuje onomaziologicky a onomatologicky explicitnejšie, jednoznačnejšie. A. Jarošová (2000a, s. 145) v tejto súvislosti poznamenáva, že „alternatívnou a frekventovanejšou formou komplexného nocionálneho (t. j. nehodnotiaceho) a nedefiničného (t. j. neterminologického) pomenovania je odvodené slovo“.

Delimitácia viacslovných pomenovaní a voľných syntagiem

Stanoviť pevnú hranicu medzi viacslovnými lexémami a voľnými syntagmatickými zoskupeniami nie je vždy možné (napr. Kopeckij, cit. podľa Jarošová, 1992, s. 120; porov. aj triádu voľné spojenia – typické spojenia – lexikalizované spojenia; Jarošová, 2007, s. 96 – 97). Z formálneho hľadiska ide o syntagmy (frazémy majú aj vetnú a súvetnú konštrukčnú podobu), ktoré majú svoj domicil v syntaxi.⁴ Z obsahového a funkčného hľadiska však tieto útvary patria do lexikálnej zásoby, a preto ich oprávnené skúma lexikológia. Pravda, táto „schizofréničnosť“ nie je patogénna; má svoje výhody v tom, že na forme viacslovných lexém možno vyjadriť viacero motivačných príznakov, než by do seba dokázala absorbovať jednoslovná lexikálna jednotka. Takáto vlastnosť je žiadaná najmä v tých komunikačných sférach, kde sa kladie dôraz na presnosť dorozumievania (veda, administratíva, sčasti masmédiá), s viacslovnými lexémami sa však stretávame aj v bežnej komunikácii.

Aj keď nemožno stanoviť presnú hranicu medzi viacslovnými pomenovaniami a voľnými syntagmami, v súčasnosti sa na problém nepozierame s takou skepsou ako J. Kuchař (1963, s. 106), ktorý tvrdí, že závislosť viacslovného pomenovania od výpovede je taká silná, že len veľmi ťažko možno určiť, ktoré konkrétne spojenia slov možno zaradiť medzi lexikálne jednotky. Napriek tomu autor ponúka niekoľko „indícií“, na základe ktorých možno oddeliť lexikálne jednotky od nelexikálnych (s. 106 a n.). Touto problematikou sa zaoberali aj ďalší: J. Machač (1967), E. Kučerová (1974), J. Kačala (1997b), A. Jarošová (2000a), Ľ. Kralčák (2005) a i. Napr. J. Machač (1967, s. 139) píše, že „hranici medzi popisnými sdruženými pojmenovaniami a voľnými spojeniami lze stanovit v podstatě jen pragmaticky. Jejich základním rysem je ustálenost a konvencionálnost jejich formy

⁴ Vo vysokoškolskej učebnici syntaxe (Oravec – Bajžíková, 1986, s. 10) sa syntagma (sklad) definuje ako „lineárne a štruktúrne organizované spojenie dvoch alebo viacerých plnovýznamových slov, ktoré odráža nejaký vzťah z reálnej skutočnosti“.

a významu a takový dialektický vzťah k označované skutočnosti, aký platí i pro každou jednoslovnou lexikálnu jednotku, tj. – v promluve – k určitej skutočnosti (k urč. objektu, jevu, činnosti, stavu atd.) a zároveň – obecně – k triede skutočností (objektů, jevů, činností, stavů).“ Napriek tomu autor pomerne komplexným spôsobom analyzuje aj štruktúrno-jazykové aspekty delimitácie týchto dvoch jazykových skupín.

V pokuse o súhrnné stanovisko k tejto otázke vychádzame z uvedených i ďalších prác. Zdôrazňujeme, že delimitačné kritériá sa vyznačujú rozličnou mierou relevantnosti, preto je dôležité stanoviť ich hierarchiu. Najprominentnejšie, všeobecne platné sú definičné kritériá, t. j. kritériá s najvyššou mierou relevantnosti. Parciálne, nedefiničné kritériá sa týkajú len istej časti viacslovných pomenovaní. Za definičné, obligatórne kritériá považujeme nominačnosť a ustálenosť (so subkritériami reprodukovanosť, dispozičnosť). Za nedefiničné, fakultatívne považujeme frekventovanosť, motivačnú priezračnosť, ekvivalentnosť s jednoslovným pomenovaním, špecifickú zapojenosť do paradigmatických vzťahov, kategoriálnosť nadradeného komponentu, monokolokabilitnosť, terminologickosť a onymickosť. Jednotlivé kritériá navzájom viac alebo menej súvisia.

(1) Ustálenosť, nominačnosť, reprodukovanosť, dispozičnosť

Ustálenosť sa považuje za základnú vlastnosť viacslovných pomenovaní, svedčí o tom aj termín **ustálené slovné spojenie**, ktorý zahrnuje tak frazeologické, ako aj nefrazeologické jednotky (Jarošová, 2000a, 2000b, 2000c). E. Kučerová (1974, s. 20) definuje ustálenosť takto: „Pod ustálenosťou slovného spojenia rozumieme stálosť, konštantnosť, nemennosť jeho komponentov – konštantnosť formy, ako aj samostatnosť (alebo celistosť) lexikálneho významu spojenia – konštantnosť obsahu, v dôsledku čoho ustálené slovné spojenia na rozdiel od voľných spojení môžu vykonávať nielen komunikatívnu, ale aj pomenovacia funkciu.“ Ustálenosť viacslovných pomenovaní sa prejavuje na dvoch úrovniach – systémovej a komunikačno-funkčnej.

(a) Štruktúrna úroveň

Na štruktúrnej úrovni sa pomenovacia funkcia slovného spojenia ako celku odráža v obmedzenosti variovania formálnej zložky. To je dôkazom, že slovo ako „voľné“ jednoslovné pomenovanie sa nerovná rovnakému slovu vo funkcii lexikálne viazaného komponentu VP. Reštrikcia formálneho zloženia VP sa realizuje viacerými spôsobmi (porov. aj Mlacek, 1972, s. 7 a n.; Štekauer, 1993; Machač, 1967; Kučerová, 1974; Filipec – Čermák, 1985, s. 175 – 176), predovšetkým ako:

- nemennosť komponentového zloženia (variantnosť frazém predstavuje osobitnú problematiku): *mŕtvy ofsajd* – **neživý ofsajd*, *súkromný podnikateľ* – **privátny podnikateľ*, *snežné delo* – **snežný kanón*, *raňajky do postele* – **raňajky do lôžka* (porov. aj Kučerová, 1974, s. 17; Filipec – Čermák, 1985, s. 175 – 176);

- nemennosť slovosledu (opäť sa abstrahuje od frazeologickej variantnosti): *zubná keška* – **keška zubná*, *vrabec obyčajný* – **obyčajný vrabec*, *tristo hrmených* – **hrmených tristo*; porov. aj Kučerová, 1974, s. 17;⁵

- neúplnosť morfolologickej paradigmy komponentov a prítomnosť petrifikovaných a archaických tvarov a výrazov (najmä pri frazémach): *My o vlku a vlk za humny.*, *vo dne v noci*, *chodiť ako vo snách*, *mať za lubom*, *mať na rováši (u niekoho)*, *stát/nestát ani za šesták* (Krošláková, 1993; Dvonč, 1978);

- nemožnosť vkladania slov medzi komponenty viacslovného pomenovania: **mlynček na surové mäso*, **obchod s dobrým bielym mäsom*;

⁵ Pravda, toto kritérium neplatí úplne. Napr. J. Kačala (2002, s. 103) poznamenáva, že viacslovné pomenovania so stavbou substantívnej syntagmy majú pevný slovosled, zatiaľ čo slovesné syntagmy sa vyznačujú voľným slovosledom.

- nemožnosť bližšej determinácie určujúceho komponentu: **veľmi vysoká škola, *príliš tmavé pivo* – *veľmi vysoká postava, príliš studené pivo*; viacslovné pomenovanie možno určiť len ako celok: *kvalitná vysoká škola, chutné tmavé pivo*;

- nemožnosť vynechania komponentu bez straty významu celého pomenovania: *prvá pomoc* ≠ *pomoc*, *poznávací chodník* ≠ *chodník* (výnimkou sú kontextové, parolové elipsy typu *mladší a starší dorast, biele a červené víno*); inou otázkou je systémová eliptická univerbizácia viacslovných pomenovaní, ktorej výsledkom je vznik novej lexikálnej jednotky;

- petrifikovanosť komponentu v morfolologickej subparadigme, s čím súvisí nemožnosť/obmedzenosť štruktúrnych transformácií (syntaktických a morfológických operácií, porov. aj Machač, 1967, s. 140 a n.), ktorá súvisí s obsahovou jednoduchosťou, ustálenosťou, ako aj s mierou obraznosti; napr. nemožnosť stupňovania adjektíva (alebo naopak nemožnosť transformácie komparatívu adjektíva do tvaru pozitívu), nemožnosť presunutia adjektívneho komponentu do pozície mennej zložky slovesno-menného predikátu: *biela technika* – **belšia technika*, *mladší žiaci* – **mladí žiaci*, *rada starších* – **rada starých*, *čierne divadlo* – **černejšie divadlo*, **divadlo je čierne* – voľné syntagmy *biela farba* – *belšia farba*, *mladí chlapci* – *mladší chlapci*; *čierna mačka* – *černejšia mačka*, *mačka je čierna*.⁶

(b) Komunikačno-funkčná úroveň

Na komunikačno-funkčnej úrovni sa ustálenosť prejavuje ako reprodukovanosť a dispozičnosť (Jarošová, 2000a, s. 141). Na rozdiel od voľných syntaktických konštrukcií viacslovné pomenovania sa v komunikácii reprodukovujú, používateľ jazyka ich má k dispozícii podobne ako jednoslovné lexémy. S tým celkom prirodzene súvisí nominačnosť, viacslovné pomenovania plnohodnotne plnia pomenúvaciú, nominačnú funkciu (Horecký, 1997).⁷ Tento fakt sa odráža aj v jednom z terminologických uchopení týchto jednotiek – viacslovné pomenovanie.

Nominačnosť okrem iného súvisí s princípom transpozície, s prechodom slovného spojenia zo sféry aktuálne utváraných, rečových jednotiek, do sféry deaktivovaných, ustálených, dispozičných jednotiek (porov. Dolník, 1997; 2003, s. 152 – 153). Dispozičnosť sa pritom v jednotlivých lexiách či skupinách lexií prejavuje odstupňovane (Mlacek, 2003, s. 56). V tejto súvislosti možno spomenúť koncept onomaziologickej funkcie (Jarošová, 2007, s. 97). Pri porovnávaní funkcií frazém a lexikalizovaných spojení autorka konštatuje, že „funkčným určením [lexikalizovaných spojení, pozn. M. O.] je primerane pomenovať špecifikovanú (*literárny kritik, skokanské lyže, dospieť k názoru*) alebo zovšeobecnenú (*literárna obec, športové potreby*) jednotlivinu, pomenovať známy, dobre vymedziteľný a konvenčný pojem.“ (ibid.).

Kým denotácia voľných syntagiem je situačne podmienená a aktualizovaná, typovo irelevantná (*čerstvý chlieb, studená káva, klzký mostík, nové hodiny*), denotácia viacslovných pomenovaní je pevná, asituačná, pomenúva sa typovo vyhranený denotát (*biely chlieb, biela káva, skokanský mostík, slnečné hodiny*); porov. citát z predchádzajúceho odseku.⁸

Ako závažná sa javí aj otázka vzťahu medzi prototypickosťou vlastnosti denotátu, explicitným vyjadreným tejto prototypickosti pomocou samostatného slova a lexikalizovanosťou slovného spojenia. Súhlasíme s F. Čermákom (2000; cit. podľa Jarošová, 2007, s. 91), že

⁶ V skupine multiverbizovaných verbo-nominálnych spojení sa však pripúšťa možnosť reflexívnej derivácie (Kačala, 2002, s. 104 – 105).

⁷ Frazémy so stavbou vety a súvetia pritom nemajú len pomenúvaciú funkciu; sú takými synkretickými jednotkami, v ktorých sa križia pomenovacie aj výpovedné funkcie (Mlacek, 2007a, s. 51); bližšie porov. prednášku 12 – 13.

⁸ Situačná zakotvenosť voľnej syntagmy spočíva v tom, že „ku konkretizácii slovného spojenia ako celku dochádza až v prehovore, teda v kontexte, v situácii“ (Kučerová, 1974, s. 17). Voľné syntagmy sú teda par excellence parolovými jazykovými jednotkami, zatiaľ čo lexikalizované spojenia sú jednotkami v oblasti langue aj parole.

kolokácie typu *biely sneh* nemožno porovnávať s lexikalizovanými spojeniami typu *biela menšina*, *biela káva*. Inými slovami, konštantná vlastnosť denotátu, ktorá sa pomenúva lexiou X, automaticky nezaručuje lexikalizovanosť slovného spojenia s lexiou X.

Nezávislosť určitého znaku implikuje voľnú syntagmu, v ktorej sa denotátu priradzuje istý príznak situovane, v rámci parole (Kučerová, 1974, s. 17). Naopak, vo viacslovnom spojení sa príznak stáva záväzným, aj keď nemusí ísť o príznak podstatný, vzhľadom na existenciu komponentov s rozlične transponovaným významom môže ísť o príznak, ktorým sa daný denotát vyznačuje prototypovo (nie všetky exempláre triedy musia príslušný príznak nevyhnutne mať, napr. *biela technika*, *čierna technika*, *plážový volejbal*),⁹ virtuálne (*španielsky vtáčik*, *tabuľka pravdy*), resp. o kvázipríznak, ktorým sa denotát nevyznačuje vôbec (*čierna skrinka*).

Z neexistencie pevnej hranice medzi lexikalizovaným a voľným slovným spojením vyplýva aj snaha bádateľov bližšie charakterizovať kontinuum medzi týmito jazykovými jednotkami. Napr. E. Kučerová (1974, s. 19) konštatuje, že prítomnosť akostného adjektíva v slovnom spojení implikuje nelexikalizovanosť (v autorkinej terminológii ide o vlastné voľné spojenia), kým vzťahové adjektíva „sa vyznačujú vyšším stupňom viazanosti a patria medzi voľné spojenia v širokom zmysle, ktoré zvyčajne označujeme ako *typické spojenia*“. Typické spojenia teda podľa autorky stoja medzi voľnými spojeniami a ustálenými spojeniami (porov. aj Jarošová, 2007). Pravda, už zbežný pohľad na lexikalizované spojenia ukazuje, že sa v nich vyskytujú aj akostné, aj vzťahové adjektíva (*starý otec*, *nemý film*; *adoptívny otec*, *celovečerný film*). Treba však poznamenať, že medzi viacslovnými pomenovaniami prevažujú slovtvorne motivované vzťahové adjektíva. Viac svetla do tejto problematiky môže priniesť len sústredenejší materiálový výskum. Doteraz však v slovenčine takýto, napríklad aj lexikograficky spracovaný reprezentatívny súbor VP nemáme.

(2) Frekventovanosť

Frekventovanosť ako pomocný delimitačný faktor spomína už J. Kuchař (1963, s. 107). Na problematiku vyčleňovania viacslovných pomenovaní pomocou štatistických ukazovateľov upozornila A. Jarošová (1999); porov. aj práce D. Majchrákovéj (2005, 2008). Generalizovane síce platí, že čím frekventovanejšia je kolokácia, tým väčšia je šanca na lexikalizáciu. A. Jarošová (2007, s. 96) o typických spojeniach správne konštatuje, že „na konštituovanie typického spojenia nestačí len bežnosť, frekventovanosť pomenúvaného javu“. To isté platí aj pre lexikalizované spojenia. Frekventovanosť sama osebe nemá dostatočnú delimitačnú silu, pôsobí len ako pomocný faktor v súčinnosti s inými kritériami. Zásadný význam má v počítačovom spracovaní fakt, že nie všetky frekventované kolokácie sú lexikalizované (porov. aj Jarošová, 1999, s. 95). Napríklad kolokácia *slovenský futbal*, ktorú považujeme za voľnú syntagmu, má vo vyváženom podkorpuse prim-4.0-vyv frekvenciu 805. Naopak, viacslovná lexéma *americký futbal* má oveľa nižšiu frekvenciu (233 výskytov).

Problematika frekventovanosti vystupuje do popredia predovšetkým v skupine najmenej príznakových (neutrálnych) viacslovných pomenovaní (porov. 3.1.3); to isté pripomína aj A. Jarošová (2007, s. 98). Tento druh sa totiž nevyznačuje takou funkčnoseparačne výraznou vlastnosťou, resp. súborom vlastností, ktoré podmieňujú lexikalizovanosť tak, ako je to v ostatných, príznakových typoch viacslovných pomenovaní (viacslovné termíny, vlastné mená a frazémy). V príznakových typoch sú dôležité iné vlastnosti, frekventovanosť je v úzadí. Práve naopak. Z rozličných dôvodov je pre tieto skupiny charakteristická skôr nízka frekventovanosť. Porov. aj konštatovanie A. Jarošovej (2007, s. 98), že „vysoká frekvencia

⁹ Nie všetky kuchynské spotrebiče sú nevyhnutne biele, nie všetky televízne prijímače, rádionagnetofóny, videá a pod. sú čierne, plážový volejbal sa nemusí hrať na pláži.

frazém by bola kontraproduktívna, lebo by kolidovala s ich funkčnou určenosťou: pomenúvať situáciu príznakovým spôsobom (citovohodnotiacim, zdôrazňujúcim, výzovovým a pod.).“

(3) Motivačná priezračnosť (obraznosť, sémantická transponovanosť)

Za prekonaný možno pokladať prístup E. Kučerovej, ktorá v skupine lexikalizovaných spojení (združených pomenovaní) s obraznosťou vôbec nepočíta: „Lexikalizované slovné spojenie je významovo priezračné, lebo význam jeho komponentov sa lexikalizáciou nezmenil, len tieto komponenty sa stali od seba závislými (viazanými)“ (Kučerová, 1974, s. 22). A. Jarošová vo viacerých štúdiách dokázala, že v skupine lexikalizovaných spojení sa nachádzajú jednotky s rozličnou mierou sémantickej transponovanosti. Z hľadiska obraznosti tak v rámci celej skupiny viacslovných pomenovaní stredové miesto medzi odbornými termínmi a frazémami patrí lexikalizovaným spojeniam (v našom vymedzení neutrálnym viacslovným lexémam) (Jarošová, 2000a).

Podľa obraznosti sa viacslovné pomenovania tradične delia na priame (neobrazné, združené pomenovania) a nepriame (obrazné, frazémy) (napr. Ondrus – Horecký – Furdík, 1980, s. 12). V koncepcii F. Čermáka (1994; Filipec – Čermák, 1985) sa obraznosť spája s kolokačnou anomálnosťou, ktorá indikuje celistvosť významu, nemotivovanosť komponentmi pomenovania. A. Jarošová (2000b) používa aj termín *motivačná priezračnosť*, ktorým sa vlastne odkazuje na štruktúrnú motiváciu, teda na vzťah ku komponentom viacslovného pomenovania.

Sústredenejšie skúmanie ukazuje, že delenie *priame – nepriame pomenovania* je síce elegantné, ale nezodpovedá jazykovej skutočnosti. Na jednej strane nachádzame obrazné pomenovania v odbornej terminológii, teda v oblasti, kde dominuje presnosť, jednoznačnosť, napr. *myší chvost*, *materina dúška*, *únava materiálu*, *slepé črevo*, *biely trpaslík*, *kyslíkový dlh* (Jarošová, 2000b; Oroszová, 1986). Na druhej strane vo frazeológii popri obrazných jednotkách existuje nemalá skupina neobrazných frazém (ktorú možno ďalej diferencovať na podskupiny), napr. *mať/nemať šajn/šajnu o niečom*, *skrz naskrz* (Mlacek, 2003; citujúc V. M. Mokijenkú). I keď náhľady na problematiku obraznosti frazém sa niekedy až diametrálne rozchádzajú, súhlasíme s konštatovaním J. Mlacka (2003, s. 59), že obraznosť je typickým a podstatným znakom frazeológie, že prototypová frazeologická jednotka sa obraznosťou, resp. sémantickou transponovanosťou vyznačuje. V opačnom garde možno to isté konštatovať o odborných termínoch, ktorých prototypovosť sa spája s neobraznosťou.

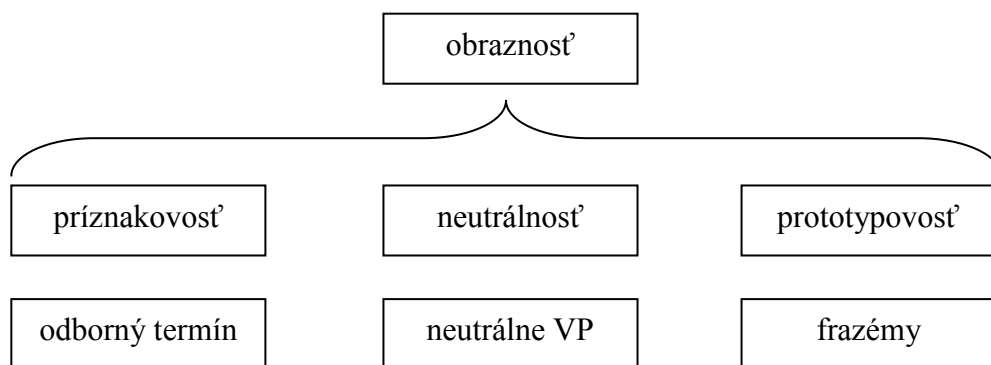
Ak A. Jarošová uvažuje o kriteriálnosti istej vlastnosti¹⁰ a J. Mlacek (2003, s. 59) konštatuje, že „pre frazému ako prototyp je znak obraznosti znakom nielen typickým, ale aj podstatným“, ako adekvátne sa ukazuje v opozícii ku kriteriálnym vlastnostiam vymedzovať jednak vlastnosti prototypové, ktoré síce nie sú kriteriálne (stopercentné), ale týkajú sa prototypového exemplára príslušnej triedy (takouto vlastnosťou je obraznosť frazém a neobraznosť odborných termínov), jednak vlastnosti neprototypové, doplnkové, nedoménové, fakultatívne (takouto vlastnosťou je neobraznosť frazém a obraznosť odborných termínov a lexikalizovaných spojení). Takéto vymedzenie podľa nášho názoru koreluje jednak s prístupom, v ktorom sa poukazuje na škálovitosť, kontinuálnosť príslušnej vlastnosti (v našom prípade obraznosti) v rozličných skupinách jazykových jednotiek, jednak je v súlade s výkladom J. Mlacka (2003, s. 60), podľa ktorého „sa obraznosť z jedného hľadiska javí ako nedištinktívna, nekriteriálna vlastnosť frazém a z druhej strany sa zasa ukazuje ako podstatný znak frazeológie i frazémy ako takej“.¹¹

¹⁰ Autorka spoľahlivo zargumentovala, že pri stanovení hranice medzi frazémami a nefrazémami obraznosť nepatrí medzi kriteriálne vlastnosti (napr. Jarošová, 2000a, 2000b).

¹¹ Na inom mieste autor poznamenáva: „Obraznosť nemožno v nijakom smere pokladať iba za fakultatívny znak frazémy a frazeológie“ (Mlacek, 2003, s. 63). Do tretice pridávame ešte jedno Mlackovo konštatovanie, ktoré sa týka skúmanej problematiky: „...S obraznosťou tu [vo frazeológii, pozn. M. O.] vždy

Pozrime sa z tohto pohľadu na tri typy viacslovných pomenovaní (odborné termíny, lexikalizované spojenia, frazémy; bližšie porov. 3.1.3).¹² Pri odborných termínoch možno Mlackovu formuláciu o obraznosti vo vzťahu k frazémovému prototypu parafrázovať takto: pre prototypový odborný termín je motivačná (a teda aj sémantická) priezračnosť nielen typickým, ale aj podstatným znakom. I keď sa konštatuje, že metaforická transpozícia patrí v terminotvorbe k pomerne produktívnym nominačným spôsobom (Oroszová, 1986), z prototypového hľadiska je obraznosť v terminológii príznaková. Z hľadiska explicitnosti a motivačnej priezračnosti neutrálne viacslovné pomenovania síce stoja bližšie pri odborných termínoch, avšak v tejto skupine sa obraznosť uplatňuje v oveľa väčšej miere než v terminológii, obraznosť tu nemá prototypový, lež nedoménový, resp. neutrálny charakter.¹³ Uvedené skutočnosti schematicky znázorňujeme takto:

Schéma. Typy viacslovných pomenovaní a obraznosť

(4) Ekvivalentnosť s jednoslovným pomenovaním

Toto kritérium spomínajú napr. J. Kuchař (1963, s. 107), J. Machač (1967, s. 139 n.), A. Jarošová (2000a, s. 146), E. Kučerová (1974, s. 12 – 14, 28 – 39). Prostredníctvom tohto aspektu sa pozornosť upriamuje na funkčnú analógiu medzi viacslovnými a jednoslovnými pomenovaniami. Na pozadí tvarovo bezpríznakového, východiskového jednoslovného pomenovania, o ktorého lexikálnom statuse sa nepochybuje, dokazuje sa lexikalizovanosť príznakovkej viacslovej jednotky a jej delimitácia od voľnej syntagmy. Konštatuje sa synonymita medzi jednoslovnými a viacslovnými pomenovaniami. Pri poukazovaní na existenciu jednoduchého synonymického ekvivalentu¹⁴ (*hotdog – párok v rožku, biely šport – tenis, ministerský predseda – premiér*) sa vychádza z prostej ekvivalencie na úrovni významu. Pri ekvivalentoch súvisiacich s procesmi univerbizácie a multiverbizácie sa berie do úvahy komplexný formálno-obsahový vzťah, ako aj vzťah ododenosti (o štýlovej diferenciácii medzi týmito jednotkami tu neuvažujeme; o tom porov. napr. Kučerová, 1974; Bosák, 1989; Smirnov, 1997).

Aj keď existuje neustále vzájomné „napätie“ a preskupovanie medzi jednoslovnými a viacslovnými pomenovaniami (porov. Kačala, 1997a, s. 34 – 35), kritérium ekvivalentnosti viacslovného pomenovania s jednoslovným pomenovaním nemožno považovať za kritériálne,

v nejakej podobe treba počítať, že je ona priam podhubím frazeológie [...], že práve v nej spočíva vlastný zmysel vzniku aj uplatňovania frazém v texte“ (Mlacek, 2003, s. 63). Podrobnejšie porov. 5.2.1.

¹² Vlastné mená vzhľadom na svoju špecifickosť, ktorá sa týka aj sémantiky, tvoria osobitú skupinu, preto ich do výkladu o sémantickej transponovanosti nezahrnujeme.

¹³ Aj hľadiska uplatnenia obraznosti sa ako oprávnené ukazuje stredové postavenie tohto typu viacslovných lexém, ako aj adekvátnosť zvoleného termínu *neutrálne VP*; porov. 4.1.3.

¹⁴ T. j. ekvivalentu bez motivačných, univerbizáčných či multiverbizáčných súvislostí.

a to prinajmenšom z dvoch dôvodov, na základe ktorých kritérium ekvivalentnosti s jednoslovným pomenovaním má nedefiničný, doplnkový charakter.

(a) Nie každé viacslovné pomenovanie má jednoslovný ekvivalent, i keď existuje potencia takýto ekvivalent vytvoriť, a to najmä prostredníctvom univerbizácie (z novších univerbizmov spomeňme napr. *palubný počítač* → *palubák*, *nezisková organizácia* → *neziskovka*, *bakalárska práca* → *bakalárka*, *kruhový objazd* → *kruháč*, *káblková televízia* → *káblovka*). Stopercentná ekvivalentnosť na úrovni jednoslovné – viacslovné pomenovanie by negovala existenčnú, funkčnú motiváciu viacslovných pomenovaní, strácal by sa zmysel ich existencie.

(b) Kritérium ekvivalentnosti jednoslovného pomenovania a viacslovného komplexu spĺňajú aj niektoré voľné syntagmy, napr. *hlúpy človek* – *hlupák*, *múdry človek* – *mudrc*, *vyjsť – ísť von*, *pracovať s rýľom* – *rýľovať*, *manželka baču* – *bačovka*, *čierna zem* – *černozem*, *polovičný blázon* – *poloblázon*, *hodný cti* – *ctihodný*. Tu do hry vstupuje otázka vymedzenia univerbizácie. Jednou z možností je za univerbizované pokladať len tie synonymné jednoslovné lexémy, ktorých motivantom je viacslovné pomenovanie. Tým sa však nerieši delimitácia na úrovni voľná syntagma – viacslovná lexéma.

(5) Špecifická zapojenosť do paradigmatických vzťahov

Vzhľadom na rozličnú mieru sémantickej transponovanosti viacslovné pomenovania môžu vstupovať do iných paradigmatických vzťahov než ich komponenty vo funkcii samostatných lexém. Táto skutočnosť sa prejavuje viacerými spôsobmi. Paradigmatické vzťahy komponentov môžu byť v dôsledku lexikalizácie viacslovného pomenovania oslabené.

Medzi viacslovnými pomenovaniami navzájom je výrazne redukovaná synonymia, pretože utvorením viacslovného pomenovania sa zväčša dostatočne uspokojuje komunikačná potreba explicitne stvárniť príslušný pojem: *skúška správnosti* – **test správnosti*, *pás cudnosti* – **pás nevinnosti*, *rozličný tovar* – **rozmanitý tovar*, *preventívna prehliadka* – **ochranná/obránná prehliadka*, *realizačný tím* – **realizačná skupina*. Viacslovné synonymá typu *rodné meno* – *krstné meno*, *parný rušeň* – *parná lokomotíva*, *pohonné látky* – *pohonné hmoty* sú pomerne zriedkavé. Synonymia sa častejšie, ale nie nevyhnutne uskutočňuje na úrovni viacslovné pomenovanie – jednoslovné pomenovanie (porov. vyššie).

Antonymia slov mimo viacslovných pomenovaní automaticky neznamená antonymiu viacslovných pomenovaní: *prvá pomoc* – **posledná pomoc*, *vysoká pec* – **nízka pec*, *dom smútku* – **dom radosti*, *umelá hmota* – **prírodná hmota*, *nezávislý poslanec* – **závislý poslanec*, *nový román* – **starý román*, *biela krvinka* – **čierna krvinka*. Antonymické vzťahy sa uvedomujú neutralizovane, v popredí je príslušnosť daných pojmov do rovnakého lexikálneho poľa; svoju úlohu zohráva aj terminologický charakter niektorých VP: *jednotné číslo* – *množné číslo*, *majstrovský zápas* – *priateľský zápas*, *aktívny fajčiar* – *pasívny fajčiar*, *celé korenie* – *mleté korenie*, *malý mostík* – *stredný mostík* – *veľký mostík* – *mamutí mostík*, *dlhometrážny film* – *krátkometrážny film*, *hladká múka* – *polohrubá múka* – *hrubá múka*, *kyslá kapusta* – *sladká kapusta*, *malý krvný obeh* – *veľký krvný obeh*, *predškolský vek* – *mladší školský vek* – *starší školský vek*, *jednokolačná trať* – *dvojkoľajná trať*, *biela káva* – *čierna káva*, *biela technika* – *čierna technika*, *biela krvinka* – *červená krvinka*, *vynútená chyba* – *nevynútená chyba*.

Štruktúrácia lexikálnych polí viacslovných pomenovaní nie je závislá od štruktúrácie lexikálnych polí jednoslovných pomenovaní; porov. napr. mikroparadigmu názvov ročných období a od nich utvorených desubstantívnych adjektív *jar* (*jarný*) – *leto* (*letný*) – *jeseň* (*jesenný*) – *zima* (*zimný*) a VP *zimný čas* – *letný čas*. Význam týchto lexém nie je „obdobie od 21. 12. do 20. 3.“, resp. „obdobie od 21. 6. do 22. 9.“, príslušné významy pokrývajú časové

obdobie celého roka,¹⁵ ktoré sa nekryje s ročnými obdobiami, preto sa nevytvorila komunikačná potreba a lexémy **jarný čas*, **jesenný čas* nevznikli.

Terminologické a determinologizované viacslovné pomenovania často vytvárajú lexikálne paradigmy (najmä lexikálne polia a hyperonymicko-hyponymické paradigmy), ktoré sú reflexom systematickosti vedeckého poznania: *priečna zlomenina – otvorená zlomenina – trieštivá zlomenina – čiastočná zlomenina*, *tenké črevo – hrubé črevo*, *čierna káva – biela káva*, *tráviaca sústava – dýchacia sústava – obehová sústava – oporná a pohybová sústava – nervová sústava – rozmnožovacia sústava*, *horné dýchacie cesty – dolné dýchacie cesty*. Ak slovné spojenie možno zaradiť do takejto čiastkovej lexikálnej paradigmy, je pravdepodobné, že pôjde o viacslovnú jednotku. J. Machač (1967) poznamenáva, že štruktúrny význam diferencujúceho komponentu ustupuje do úzadia a do popredia sa dostáva diferencujúca funkcia, na komplexnom význame sa podieľajú oba komponenty v zmysle *genus proximum – differentia specifica*. Pripomíname, že do hry vstupuje aj miera sémantickej transponovanosti komponentov a celého viacslovného pomenovania. K lexikalizovanosti prispieva aj povedomie vzťahu k súvzťažným VP. Tu autor vyzdvihuje paralelnosť a diferencovanosť medzi viacslovnými pomenovaniami: „I keď modrá skalice je ve skutočnosti modrá a zelená skalice zelená, je z hľadiska pojmenovacieho podstatné rozlíšenie týchto dvou druhů určujícím komponentem a nikoli vyjádření inherentní vlastnosti předmětu základovým substantivem označovaného“ (Machač, 1967, s. 145). O slovo sa hlási paradigmatická motivácia; aktivizuje sa schopnosť jazykovej jednotky primerane sa odlišiť od iných, súvzťažných jazykových jednotiek (porov. aj Dolník, 2003, s. 122 – 123).

Pri totožnom význame nadradeného komponentu sa vytvárajú hyperonymicko-hyponymické vzťahy, pričom hyperonymom je jednoslovné pomenovanie a hyponymami sú viacslovné pomenovania s príslušným komponentom: *štipendium: prospechové štipendium – sociálne štipendium*, *voľno: riaditeľské voľno – dekanské voľno – rektorské voľno*, *mlieko: acidofilné mlieko – nízkotučné mlieko – polotučné mlieko – plnotučné mlieko*, *rekord: európsky rekord – svetový rekord – osobný rekord – národný rekord – traťový rekord*. Platí však, že vďaka sémantickej transponovanosti pomenovania s rovnakým nadradeným členom nemožno vždy zaradiť do tej istej lexikálnej paradigmy: *bojové umenie – výtvarné umenie*.

Na rozdiel od slova vo voľnej syntagme komponent viacslovného pomenovania vzhľadom na ustálenosť nemožno nahradiť synonymom, antonymom alebo inou paradigmaticky súvzťažnou jednotkou bez porušenia celistvosti viacslovného pomenovania (porov. aj časť o ustálenosti):

VP: *živá hudba* – **skutočná, reálna hudba*; VS: *živá predstava* – *reálna predstava*

(adjektívum *živý* má význam „skutočný, reálny“)

VP: *pevná linka* – **stabilná linka*; VS: *pevný bod* – *stabilný bod*

(adjektívum *pevný* má význam „nepohyblivý, stabilný“)

VP: *šťastné číslo* – **nešťastné číslo*; VS: *šťastný gól* – *nešťastný gól*

(adjektívum *šťastný* má význam „prinášajúci šťastie, šťastlivý, úspešný, priaznivý“)

(6) Kategoriálnosť nadradeného komponentu

Ak je nadradený komponent viacslovného celku kategoriálne slovo, takýto viacslovný celok možno považovať za VL. Kategoriálnym nazývame také substantívum alebo sloveso, ktoré má všeobecný, kategoriálny význam, porov. jednotlivé významy slova *sila*:

¹⁵ Zmena letného času na zimný pozostáva v časovom posune o jednu hodinu. K tomuto posunu dochádza v marci, resp. v októbri kalendárneho roku.

sila

1. schopnosť podávať telesný alebo duševný výkon, energia: *telesná, mravná sila*
2. zdroj pohybu alebo pohybovej energie: *hnacia, príťažlivá sila, sila víchra*
3. (veľká) miera účinnosti, intenzita: *umelecká sila, sila alkoholu*
4. **zamestnanec, pracovník: kvalifikovaná, učiteľská, výkonná sila**
5. **silný kolektívny činiteľ, moc: mierové, sily; Pavicové, pravicové sily; voj. branné sily.**

V prvom až treťom význame môžeme vymedziť sémantické príznaky [+abstraktnosť, +neživotnosť, +energia], štvrtý obsahuje príznaky [+konkrétosť, +životnosť, +osobnosť], a piaty význam má príznaky [+kolektívnosť, +životnosť, +osobnosť].

V prípadoch slovných spojení *učiteľská sila, odborná sila, novinárska sila* môžeme uvažovať o viacslovných lexémach, ktorých význam je vnútorne štruktúrovaný takto:

učiteľská sila (=učiteľ): „osoba, ktorá učí z povolania“

Kategoriálne sémy: [substancia], [konkrétosť], [životnosť], [personálnosť]

Identifikačné sémy: [osoba]

Špecifikačné sémy: [z povolania], [učí]

Komponent *sila* je nositeľom všeobecných, kategoriálnych (klasifikačných) sémantických príznakov (preto ho nazývame kategoriálnym slovom), adjektívny komponent *učiteľská* je nositeľom špecifikujúcich sémantických príznakov. Takýmto spôsobom sa významové spektrum viacslovného pomenovania priradzuje k jednotlivým komponentom:

klasifikačné sémy → určený (nadradený) komponent

identifikačné a špecifikačné sémy → určujúci (podradený) komponent

Za kategoriálne možno považovať podstatné mená *dielo, sila, technika, spôsob, cesta, proces, pohyb, kruhy, miesta, verejnosť* v spojeniach *vodné dielo, pracovná sila, stavebná technika, náhradný spôsob, kapitalistická cesta, dejinný proces, dejinný pohyb, diplomatické kruhy, úradné miesta, čitateľská verejnosť*, či slovesá *dať, tvoriť, predstavovať, mať, uviesť, priniesť, podať, poskytovať, strácať* v spojeniach *dať možnosť, tvoriť rámec, predstavovať istotu, mať odvalu, uviesť do súladu, priniesť dôkaz(y), podať návrh, poskytovať ochranu, strácať pokoj*. Takýmto spôsobom vznikajú multiverbizované pomenovania.

Prostredníctvom vymedzenia kategoriálnych slovných komponentov sa však problematika delimitácie viacslovných pomenovaní a voľných syntagiem v dostatočnej miere nerieši, pretože:

- (a) nie všetky viacslovné pomenovania vo svojej štruktúre obsahujú kategoriálne slovo;
- (b) za kategoriálne možno pokladať aj slová z niektorých typov voľných syntagiem, napr. *hlúpy človek – múdry človek – lenivý človek* a i.;
- (c) „deľba práce“, ktorú komponentom viacslovného pomenovania pripisuje J. Kačala (1993, s. 16) v tom zmysle, že nadradený komponent je nositeľom kategoriálnych a subkategoriálnych sém a podradený komponent je nositeľom individuálnych sém, nie je jednoznačná v motivačne nezreteľných viacslovných nefrazémach typu *myší chvost, čierna skrinka*.

(7) Monokolokabilitnosť

Monokolokabilitnosť je značne obmedzená syntagmatická spájateľnosť (kolokabilita) lexie (Jarošová, 1995). Podľa F. Čermáka ide o výrazný prejav anomálnosti (Filipec – Čermák, 1985, s. 174). Za monokolokabilné možno považovať napr. slová *frenetický, hurónsky, dvojťaktný, mimoúrovňový, gregoriánsky* vo viacslovných pomenovaniach *frenetický potlesk, hurónsky smiech, dvojťaktný motor, mimoúrovňová križovatka, gregoriánsky kalendár*.

V inej štúdii sa načrtáva súvislosť medzi obmedzenosťou spájateľnosti a dispozičnosťou (Jarošová, 2000a, s. 147). Pri analýze menných spojení so spresňujúcim prívlastkom autorka konštatuje, že pomenovania typu *zubná kefka*, *školská jedáleň*, ktoré neobsahujú kolokačne limitovaný komponent, sa vyznačujú nízkou dispozičnosťou. Následne formuluje: „Narastaním kolokačnej obmedzenosti [...] aspoň jedného z komponentov narastá aj dispozičnosť spojenia“ (ibid.). Ak by sme túto zákonitosť domysleli do konca, potom by monokolokabilnosť ako maximálna miera kolokačnej limitovanosti automaticky znamenala dispozičnosť slovného spojenia, na ktorom sa monokolokabilné slovo zúčastňuje. Nie je tomu tak, pretože syntakticky motivované sú len také slovné spojenia s monokolo-kabilným komponentom, ktoré splňajú aj ďalšie, hierarchicky dôležitejšie kritériá, napr. *gregoriánsky kalendár*, *mimourovňová križovatka*, ale nie *(vy)ceriť zuby*, *špúliť pery*. Monokolokabilnosť je teda podľa nášho názoru ďalším pomocným kritériom, ktorý sa uplatňuje predovšetkým vo vzťahu k ustálenosti (o vzťahu monokolokabilnosti a frazeológie porov. Jarošová, 1995, s. 93 a n.; Filipec – Čermák, 1985, s. 173 n.).

(8) Terminologickosť, onymickosť

Tieto kritériá sú do istej miery paradoxné. Hoci nemajú definičný, univerzálne platný charakter, v skupinách viacslovných pomenovaní, ktorých sa týkajú (odborné termíny, vlastné mená), sú platné stopercentne. Inými slovami, vplyvom terminologickej a onymickej motivácie slovný komplex automaticky považujeme za viacslovné pomenovanie, napr. *orgány činné v trestnom konaní*, *mandátový a imunitný výbor*; *Jozef Ignác Bajza*, *Palo od Nemčokov z dolného konca* (Blanár – Matejčík, 1978, s. 137), *Nové Mesto nad Váhom*, *Inštitút slovakistiky, všeobecnej jazykovedy a masmediálnych štúdií Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove*, *Divadlo Pavla Országha Hviezdoslava*.

A. Jarošová (2007, s. 95) konštatuje, že viacslovné netermíny a nefrazémy povahou svojho významu v odstupňovanej miere inklinujú k odborným termínom. Najviac sa to týka pomenovaní typu *faktická poznámka*, *bloková pokuta*, najmenej spojení typu *vodné dielo*, *akademická obec* a obrazných pomenovaní typu *anjelské vlasy*. V súvislosti s odbornou terminológiou je potrebné upriamiť pozornosť na to, že „medzi lexikalizovanými spojeniami sú časté aj výrazy, ktoré prešli aj do bežnej komunikácie z niektorej špeciálnej oblasti“ (Jarošová, 2007, s. 93); autorka uvádza príklady *kyslé dažde*, *švédska debna*, *profesionálna deformácia* a i. Determinologizácia je v súčasnosti veľmi dôležitým spôsobom obohacovania bežnej slovnej zásoby, je prejavom narastajúceho vplyvu a expanzie vedeckých, technických či ekonomických poznatkov do sféry každodenného života, a teda aj do bežnej komunikácie, a to najmä prostredníctvom žurnalistických textov (porov. napr. výrazy typu *daňové priznanie*, *darovacia zmluva*, *dohoda o vykonaní práce*, *dokumentárny film*, *dozorná rada*, *geneticky modifikované potraviny*, *trvalý príkaz*, *justičný omyl*, *kúpno-predajná zmluva*, *menšinová vláda*, *mimovládna organizácia*, *nádorové ochorenie*, *nápravnovýchovná skupina*, *nárazový vietor*). Človek sa, v porovnaní s minulosťou, oveľa častejšie dostáva do komunikačných situácií (napr. dedičské konanie, vyplňanie daňového priznania, pobyt v nemocnici), v ktorých sa mimo svojej profesie stretáva s odbornou terminológiou a tá sa stáva súčasťou jeho pasívnej, ale často aj aktívnej slovnej zásoby. Najčastejšie ide o termíny z oblastí, ktoré sa priamo či nepriamo dotýkajú života človeka, napr. ekonómia a ekonomika, bankovníctvo, právo, súdnictvo, psychológia, sociológia, politológia.

Typy viacslovných pomenovaní

I. funkčné hľadisko

Viacslovné pomenovania možno podľa funkčného určenia členiť na štyri skupiny: **frazémy, odborné termíny, vlastné mená, lexikalizované spojenia**.

Najmenej príznaková je posledná skupina, čo sa odráža aj v tom, že sa často vyčleňuje negatívne (ako nefrazéma a netermín), pričom doteraz pre tento typ VP nemáme adekvátne terminologické stváranie. A. Jarošová systematicky pracuje s termínom **lexikalizované spojenie**, pričom si uvedomuje jeho nedostatočnú motivovanosť; pociťuje sa potreba mať k dispozícii adekvátne a pozitívne motivovaný termín (Jarošová, 2000a, s. 140; 2000b, s. 490 – 491).

Termín lexikalizované spojenie je podľa našej mienky príliš všeobecný na to, aby sa ním pomenúval konkrétny typ viacslovného pomenovania. Môže sa totiž týkať všetkých typov viacslovných pomenovaní. Dostatočne motivovaný nie je ani termín združené pomenovanie, pretože explicitne nevyjadruje, aké typy jednotiek sa ním pomenúvajú. Termín multiverbizované spojenie je zasa príliš konkrétny, pretože odkazuje len na jeden podtyp viacslovných pomenovaní (o terminologických otázkach vo vzťahu k multiverbizácii, resp. pluriverbizácii porov. aj Vlková, 1978, s. 113 – 114).

Nateraz na pomenovanie tohto typu viacslovných pomenovaní navrhujeme termín **neutrálne viacslovné pomenovanie**. Adjektívom *neutrálny* sa poukazuje na nepríznakovosť tohto typu lexikálnych jednotiek v kontexte ostatných typov viacslovných pomenovaní (neutrálnosť sa najväčšmi prejavuje vo vzťahu k sémantickej transponovanosti; porov. 3.1.2).

V tejto súvislosti je dôležité vymedzenie pojmu/termínu **lexikalizácia**. Na jednej strane sa lexikalizácia chápe všeobecnejšie ako nadradený pojem k frazeologizácii (a dodajme, že aj k terminologizácii a onymizácii). Z toho vyplýva, že lexikalizácia a lexikalizované spojenie ako hyperonymické termíny zahrnujú frazémy, viacslovné termíny i netermíny, ako aj viacslovné propriá. E. Kučerová (1974) chápe lexikalizáciu a lexikalizované pomenovanie užšie; zahrnuje sem viacslovné nefrazémy.¹⁶ Najúžšie tento termín chápe J. Kačala (1997c), za lexikalizované považuje len viacslovné nefrazémy a netermíny. S týmto prístupom sa stotožňuje citovaná A. Jarošová.

V našom ponímaní pracujeme so širším a užším vymedzením pojmu lexikalizácia. V širšom vymedzení ide o súhrnné označenie procesu, ktorého výsledkom je akákoľvek, a teda aj viacslovná lexikálna jednotka. Zhodujeme sa tak s chápaním, ktoré sa prezentuje vo Frazeologickej terminológii, kde sa lexikalizované spojenie definuje ako „ustálené slovné spojenie, ktoré **nadobudlo povahu pomenovania** a stalo sa súčasťou slovnej zásoby“ (Mlacek – Ďurčo a kol., 1995, s. 81; zvýraznil M. O.).

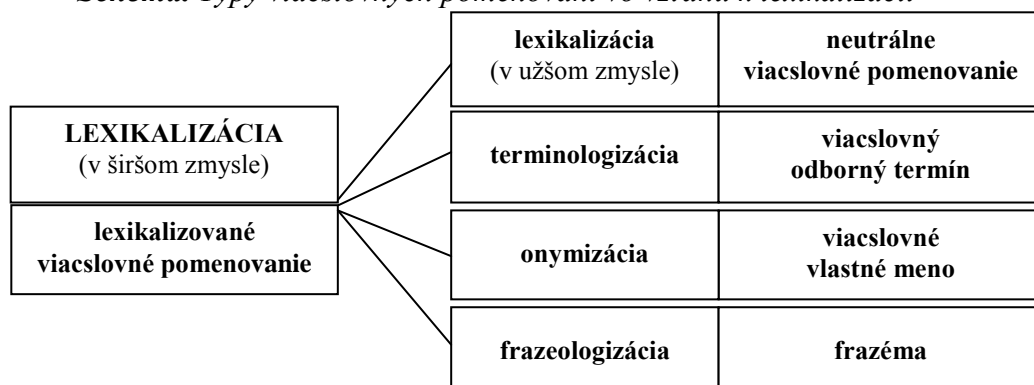
V nadväznosti na spomínanú štvorčlennú typológiu VP vo vzťahu k lexikalizácii konštatujeme, že sa môže realizovať štyrmi konkrétnymi spôsobmi: frazémy sú výsledkom frazeologizácie, odborné termíny sú výsledkom terminologizácie, vlastné mená sú výsledkom onymizácie (proprializácie), neutrálne viacslovné pomenovania vznikajú lexikalizáciou v užšom zmysle. Lexikalizáciu v širšom zmysle teda chápeme hyperonymicky vo vzťahu k terminologizácii, onymizácii, frazeologizácii a k lexikalizácii v užšom zmysle. Robíme tak v súhlase s E. Kučerovou¹⁷ či V. P. Žukovom, ktorí vznik frazém ako jedného typu viacslovných pomenovaní chápu ako lexikalizáciu frazeologizmov (porov. Kučerová, 1974,

¹⁶ „Lexikalizácia slovného spojenia je proces, v dôsledku ktorého medzi členmi spojenia vzniká taký pevný vnútorný vzťah (viazanosť), že významy jednotlivých komponentov spojenia utvárajú nové pomenovanie, čo znamená, že ustálené spojenie na rozdiel od voľného má samostatný význam.“ (Kučerová, 1974, s. 21).

¹⁷ „...Frazeologizácia v sebe súčasne obsahuje aj lexikalizáciu, lebo slovné spojenie ako celok stáva sa novou lexikálnou jednotkou“ (Kučerová, 1974, s. 24).

s. 24) – v nadväznosti na naše ponímanie by bolo vhodnejšie uvažovať o frazeologickej lexikalizácii.

Schéma. Typy viacslovných pomenovaní vo vzťahu k lexikalizácii

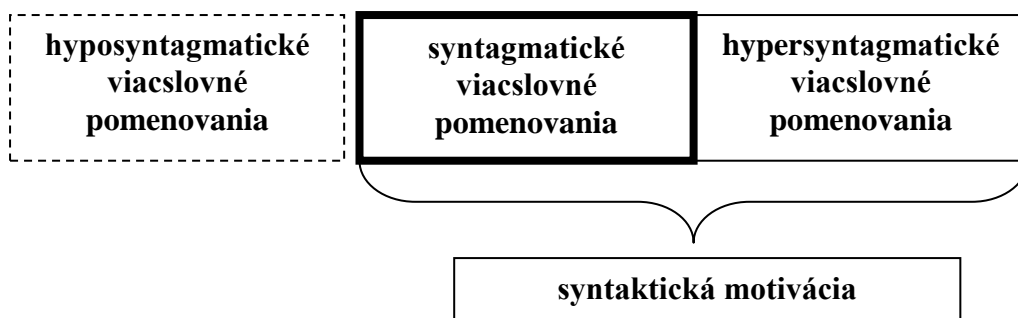
II. Konštrukčné hľadisko

Z hľadiska pojmu syntaktickej motivácie sa ako dôležité javí aj konštrukčné hľadisko. Konštrukčnému (formálnemu) usporiadaniu frazém ako jedného typu VP sa monograficky venoval J. Mlacek (2007a), ktorý vymedzuje tieto konštrukčné typy (tvary) frazeologických jednotiek: 1) frazémy so stavbou syntagmy (*krokodílie slzy, mať obe ruky ľavé*); 2) frazémy so stavbou vety alebo súvetia – propozičné a polypropozičné frazémy (*Padla kosa na kameň. – Aký požičaj, taký vráť.*); 3) minimálne frazémy (obsahujúce najviac jeden plnovýznamový komponent) (*do bodky, bez pardonu*); 4) subfrazémy (jednotky bez plnovýznamových komponentov) (*len aby, no zbohom*); 5) jednoslovné frazémy (*zavariť niekomu, vyzuť sa z niečoho*). Každú z týchto skupín možno ďalej podrobnejšie charakterizovať (porov. napr. najnovšiu štúdiu D. Balákovéj, 2009).

Najfrekvencovanejšie a najmenej príznakové sú viacslovné jednotky so stavbou syntagmy ako najmenšej, elementárnej syntaktickej jednotky, ktorá v sebe zvládne pomerne bezpríznakovo saturovať funkciu nominačnosti. Ak sa toto konštatovanie týka frazém (Mlacek, 2007a, s. 30), v oveľa väčšej miere platí pre nocionálne typy viacslovných pomenovaní. Dominantnosť viacslovných pomenovaní so syntagmatickou stavbou dovoľuje práve tento typ považovať za najmenej príznakový. Od tejto skutočnosti sa odvíja aj klasifikácia, v ktorej vychádzame zo syntagmatických jednotiek ako centrálnych. Voči nim na jednej strane vyčleňujeme konštrukčne komplexnejšie typy – **hypersyntagmatické viacslovné pomenovania** (jednotky so stavbou vety a súvetia), na druhej strane konštrukčne jednoduchšie jednotky – **hyposyntagmatické (asyntagmatické) viacslovné pomenovania** (minimálne frazémy, subfrazémy, viacslovné sekundárne predložky):

Opakujeme formuláciu zo začiatku tejto kapitoly, že ak syntaktickú motiváciu definujeme ako motivačný typ vzťahujúci sa na viacslovné pomenovania, v rámci ktorých sa realizujú syntaktické vzťahy, potom za syntakticky motivované možno považovať len také jednotky, ktoré obsahujú autosyntagmatické komponenty, teda jednotky so stavbou syntagmy, vety a súvetia. Hyposyntagmatické viacslovné pomenovania sú asyntagmatické, a preto syntakticky nemotivované (o vzťahu elipsy a syntaktickej motivácie porov. kap. 4.3.1).

Schéma. Viacslovné pomenovania a syntaktická motivácia

Univerbizácia a multiverbizácia

Nesúlad medzi obsahom a formou spôsobuje, že výskyt viacslovných, formálne obsiahlych, a teda v istom zmysle neekonomických lexikálnych jednotiek sa funkčne špecializuje na isté komunikačné sféry (porov. výskyt viacslovných termínov odbornej literatúry; združených pomenovaní v publicistike). Vysoké percento viacslovných termínov sa dá vysvetliť tým, že odborná komunikácia si vyžaduje o. i. aj presnosť, výstižnosť. Pojemový obsah odborných termínov je taký zložitý, že na jeho adekvátne vyjadrenie na úrovni formy je potrebné vyjadrenie prostredníctvom viacerých slov, napr.: *útok na verejného činiteľa, nedovolené ozbrojovanie, súbor gramatických morféme*.

V iných komunikačných sférach (napr. bežná hovorená formálna i neformálna komunikácia, ale aj žurnalistické texty) sa výskyt VL utlmuje prostredníctvom univerbizácie (VL sa „zjednoslovňujú“): *lokálna trať* → *lokálka*, *osobný vlak* → *osobák*, *materská dovolenka* → *materská*, *Matica slovenská* → *Matica*, *vysoká škola* → *výška* a i.

Vidno, že jednoslovné aj viacslovné lexikálne jednotky majú svoje „výhody“ a „nevýhody“, pričom v jazyku a v komunikácii je to zariadené zázračne spravodlivo. Výhodou jednoslovných jednotiek je ich operabilnosť, ľahko sa z nich tvoria nové LJ, v porovnaní s viacslovnými LJ sú kratšie a teda vhodnejšie na bežné dorozumievanie, kde presnosť vyjadrenia je relatívne v úzadí. Na druhej strane výhodou viacslovných LJ je ich schopnosť vyjadrovať zložité pojemové obsahy, čo zasa vyhovuje odbornej komunikácii. Pravda, uvedené poznámky treba chápať ako prvotný náčrt problematiky, postihnúť základných tendencií, ktoré sa však v istých situáciách môžu narušovať.

Vzťahy medzi jednoslovnými a viacslovnými jednotkami sú živé, dynamické: z viacslovných sa môžu stať jednoslovné pomenovania a naopak. Tieto procesy sa označujú termínmi univerbizácia a multiverbizácia.

UNIVERBIZÁCIA je „zjednoslovňovanie“, proces premeny viacslovného komplexu (lexikalizovaného alebo nelexikalizovaného) na jednoslovnú lexému. V podstate rozoznávame tieto typy univerbizácie:

- schéma: **viacslovná lexéma → jednoslovná lexéma**

1) Eliptická univerbizácia

- jedno slovo sa bez náhrady vynechá (eliduje):

hlavný čašník → *hlavný*

stužková slávnosť → *stužková*

branné cvičenie → *branné*

Matica slovenská → *Matica*

2) Slovotvorná univerbizácia

- vynechané slovo sa nahrádza slovotvornou príponou:

pásový traktor → *pás-ak*

petrolejová lampa → *petrolej-ka*

rodičovské združenie → *rodič-ko*

skokan do diaľky → *diaľk-ar*

3) Abreviačná univerbizácia

- z viacslovnej lexémy sa utvorí skratka (abreviácia):

filozofická fakulta → *FF*

Slovenský zväz ľadového hokeja → *SZLH*

mestský úrad → *MsÚ*

hnacie dráhové vozidlo → *HDV*

4) Sémantická univerbizácia

- k jednému z komponentov viacslovnej lexémy sa prítvorí ďalší význam, ktorý korešponduje s významom celého viacslovného pomenovania:

skok o žrdi → *žrd'* „skok o žrdi“

skok do výšky → *výška*

skok do diaľky → *diaľka*

Univerbizované lexémy sú na rozdiel od svojich viacslovných náprotivkov implicitnejšie, sémanticky kondenzovanejšie, ale aj neoficiálnejšie, hovorovejšie. Pravda, aj tu treba stylistickú hodnotu posudzovať citlivo z prípadu na prípad, pretože mnohé univerbáty pôvodne stylisticky príznakové sa neutralizujú, strácajú status neoficiálnosti a predovšetkým prostredníctvom častého používania v printových médiách, porov. rôznu stylistickú platnosť týchto univerbátov: *lokálka*, *zasadačka*, *mimovládka*, *neziskovka*, *realitka*, *ochranka*, *atómka*, *bavorák*.

MULTIVERBIZÁCIA je „zviacslovňovanie“. Multiverbizované sú spojenia, ktoré koexistujú so synonymnými jednoslovnými jednotkami a majú s nimi spoločný formálno-sémantický komponent. Multiverbizované jednotky sú na rozdiel od univerbizovaných typickejšie pre oficiálne komunikačné sféry (odborný a administratívny štýl).

- schéma: **jednoslovná lexéma** → **viacslovná lexéma**

súhlasiť → *dať súhlas*, *zaujímavo* → *zaujímavým spôsobom*, *financie* → *finančné prostriedky*, *pracovník* → *pracovná sila*, *vedci* → *vedecké kruhy*